Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
Международный научно-популярный журнал
International popular-science journal

№1 (43) 2017

ӨНЕРТАНУ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

ТЕХНИКА И ИНЖЕНЕРНЫЕ НАУКИ
TECHNOLOGY AND ENGINEERING SCIENCE
ТЕХНИКА ЖӘНЕ ИНЖЕНЕРЛІК ҒЫЛЫМ

ЭКОНОМИКА. ПОЛИТИКА - ECONOMICS. POLITICS

Астана 2017

Международный научно-популярный журнал
ISSN 2073-333X

Наука и жизнь Казахстана
Қазақстанның ғылымы мен өмірі

№1 (43) 2017

ӘОЖ 821.512.122(091)

Оспанова Ақнұр Абдужапарқызы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия докторы (PhD), аға оқытушы
e-mail: aknur.ospanova@mail.ru

Қалқабаева Сәлима Абдраманқызы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
e-mail: sk.61@mail.ru

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ДІН МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ҰСТАНЫМДАРЫ

Түйін. *Мақалада XX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлерінің дін мәселесіндегі ұстанымы нақтылы, жалпы көпшілікке беймәлім деректер негізінде, осы мәселеге қатысты жеке тұлғалардың пікір, көзқарас пайымын айналымға тартып отырып ой қозғаған автор діни ағартушылық пен ұлт-азаттық ұғымдардың сабақтастығы тұрғысында автор тарапынан өзіндік тоқтамдар жасалған.*

Түйін сөздер: *Алаш қайраткерлері, дін мәселесі, муфтилік мәселесі, шариғат, діни ағартушылық, ұлт-азаттық, Ресей мұсылмандары, жәдитшілдік, саяси, тарихи.*

Резюме. *В статье автор затронул позиции деятелей Алаша по религиозным вопросам в начале XX века, на основе точных, неизвестных широкой общественности сведений, принимая во внимание мнения, взгляды и рассудки частных лиц, относящихся к этому вопросу с точки зрения преемственности религиозно-просветительских и национально-освободительных понятий и были сделаны личные выводы со стороны автора.*

Ключевые слова: *деятели Алаша, вопросы религии, вопросы муфтийства, шариат, религиозное просветительство, национально-освободительный, Российские мусульмане, джадидизм, политический, исторический.*

Summary. *In the article the author touched upon the question of Alash figures position on religious issues in the early twentieth century, based on exact, unknown to the general public of information, taking into account the views, opinions and prejudices of individuals belonging to this issue in the terms of continuity of religious, educational and national liberation concepts, also personal conclusions were made by the author.*

Key words: *Alash figures, the issue of religion, the issue of mufti, sharia, religious educational, national liberation, the Muslims of Russia, jadidism, political, historical.*

Дін мәселесінің ұлттық мүддемен сабақтастығы бағытындағы XX ғасыр басындағы саяси ахуалдың тағы бір дерек, дәйектері Сәбит Мұқанов еңбегінде баяндалғаны туралы айтар едік. Осында Сәбит Мұқанов аса зор рухани ықпалды күш – діни-ағартушылыққа орай елеулі мағлұмат берген. Жәдитшілдік және дін жайында кең қозғап сөйлейді.

«Ұлтшылдық дүкені қызып, ұлт мәдениеті қолға алынғаннан кейін таза қазақ тілінде дін кітаптары шыға бастады. Мәселен:

1. «Құран құралы» Нығмет Құрапбаев.
2. «Пайғамбар заманы» Мапан Тұрғанбаев.
3. «Иман Еқитқад» Жүсіп Темірбеков.
4. «Иман ислам» Нұғыман Манаев.
5. «Өрнек» Омар Қарашев., тағы басқалар.

Бұл кітаптардың бәрі де 1910 жылдың бер жағында шықты. Бұлардың бәрінде де бұрынғы «Мұқтасар», «Құдурия», «Тағылыймо-ассалат», «Шыру тоссалат», «40 хадис», «Бақырған», «Бадуам», «Көрің кадырлердегі» сөздер таза қазақ тілінде жазылды. Қазақтың ұғымына сәйкес жазылды» [1, 46-б.].

Осы тұста діни ағартушылықтың зерттеушілер аса мән бере бермейтін бір дәйегін Сәбит Мұқанов айтып отыр. «Діни ағартушылықпен», «ұлт азаттық» ұғымдардың сабақтасып жату фактісін қазіргі кезеңде, бөлек-бөлек арнада зерделеп қарастырып отыруда ескермеуге болмайтын осы фактіге назар салу керек сияқты.

Сәбит Мұқанов XX ғасыр басындағы қазақ қайраткерлерінің дін мәселесіндегі ұстанымына зер салған. Расында да Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы қазақты басқаруда мүфтилікті қосып отыру мәселесін егжей-тегжейлі күн тәртібіне қойып отырған ғой. Бұны Сәбит Мұқанов тілге тиек етіп атап өткен.

Міржақып Дулатұлы қазақтағы мүфтилік мәселесін ұдайы назарға алып, үкіметке талап қылып айтудың жолдарын белгілеп көрсетіп отыратындығына қатысты Міржақып Дулатұлының еңбектерімен жақсы таныс адамдар әбден біледі.

«Түрік баласы» деген бүркеншік есіммен «Қазақ» газетінде 1913 жылдың 21 сәуірінде (№11) жарияланған «Қазақтағы мүфтилік мәселесі» еңбегінде қазақ еліндегі патшаға қарағаннан кейінгі дін жайын тарихи тұрғыда тұтас қамтып отырып баяндап, көкейкесті жайларды жұртшылыққа ұғындырып өтеді.

«1730 жылы Кіші жүздің ханы Әбілхайыр Петерборға елші жіберіп, Россия һүкіметіне бағып-

Ашимова Малика Гениқызы
СЕРІК АСЫЛБЕКҰЛЫНЫҢ «МЕКТЕП БІТІРУ КЕШІ» ӘҢГІМЕСІНІҢ ПОЭТИКАСЫ.................... 172

Исаева Жазира Исақызы, Абдулхак Диера
ҚАЗІРГІ ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ҒАЛАМТОР- ЖАРНАМАНЫҢ ГИПЕРМӘТІНІН ЗЕРТТЕУ.......... 176

Оспанова Ақнұр Абдужапарқызы, Қалқабаева Сәлима Абдраманқызы
АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ДІН МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ҰСТАНЫМДАРЫ 179

Сатылханова Гүлмира Алиханқызы, Танжарықова Алуа Васлийқызы.
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҚҰС ОБРАЗЫНЫҢ СИМВОЛИКАЛЫҚ МӘНІ.......... 183

Сатылханова Гүлмира Алиханқызы, Танжарықова Алуа Васлийқызы
ҒАБИТ МҮСІРЕПОВТІҢ «ТАЛПАҚ ТАНАУ» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ
КӨРКЕМДІК ДЕТАЛЬ ҚОЛДАНЫСЫНЫҢ ЭТНО-МӘДЕНИ СИПАТЫ.......... 187

Бексеітова Раушан Маратқызы
РОМАНТИЗМ ЖӘНЕ КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ 190

Еспенова Толқын Тұрсынқызы
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АРАБ КІРМЕ СӨЗДЕРІНЕН ЖАСАЛҒАН
ҚОҒАМДЫҚ - ӘЛЕУМЕТТІК ТЕРМИНДЕР 193

Тәшімова Мәншүк
ТАРИХИ ТАҚЫРЫПҚА НЕГІЗДЕЛГЕН ДРАМАТУРГИЯНЫҢ
ҰЛТЖАНДЫЛЫҚТЫ ДАРЫТУДАҒЫ РӨЛІ 196

Хасилан Фариза, Ибраева Жанар Құлматқызы
«БІЗДІҢ УАҚЫТ» АҚПАРАТТЫҚ-САРАПТАМАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ 202

сам екен деп тіленді. Ханның тілегі қабыл алынды» [2, 84-б.].

Міржақып Дулатұлы Әбілхайырдың Құран сүйіп патшаға ант бергенін, мұнан 50 жыл өткенде Уәли Абылай баласы Екінші Екатеринаға Құран сүйіп жан бергенін баяндайды. Сол заман Ресей мұсылмандарына Уфа шаһарында ісін басқаратын мүфтилік берілгенін айтады. Сол уақыттарда Бөкей, Уәли хандар рухани істеріміз мүфтидің қарамағында болса екен деген дейді.

Міржақып Дулатұлы осы құбылыстардың арғы ғұрыпты көп сақтайтын қазақтарға кері тұстары болғандығын егжей-тегжейлі баяндап береді.

«Түу басында хандар өз тілеуімен орысқа бағынғанда, жалпылық жұрттың қаны ұйып оншама ықылас қоя қойған жоқ еді. Орыстың саудагерін, кірешісін талап, шекарадағы елге тиіп, қазақ халқы орыстың дәйім тыныштың алып тұрушы елі. Қазақты қалай тыныштандырудың қыбын таба алмай тұрғанда, хандардың мүфти қарамағында боламыз деген арызын Россия һүкіметі қабыл ала қойды.

Қазақ мүфти қарамағында қалған соң, Орынбор, Орск, Троицк, Қызылжар қалаларында мұғалім молдалар шығып, қазаққа дін үйретуге ерік берілді. Неке, талақ, мирас бөлу, өлі көму істерін шариғатқа муафиқ қылып тұру үшін указной молдалар сайланды. Указнойлардың үстінен қарап тұратын ахундар қойылды» [2, 84-б.].

Міржақып Дулатұлы қазақтың көп рәсімі Шыңғыс хан, одан бұрын Момын хан замандарынан келе жатқан заңдар бойынша жүргізіліп келгенін, оның кейбір мәселеде шариғат заңдарына қайшы болғанын, осы тұста қазақты билеушілер мүфтиліктен шығуға ұмтылып, ақыры қандай жағдай туындағанын тарқата баяндап берген.

«Қазақ – бұрынғышыл жұрт. Бұрынғының жолы ғой деп, Момын заманынан қалған заңды қазақ түк өзгерткен жоқ еді. Сол бойымен мүфтиге қарады. Мүфти қарамағында болған соң, указнойлар, ахундар зан орнына ислам шариғатын жүргізе бастады. Манағы мың жылдық заңның жолы шариғат қағидаларына үйлеспейтін болды. Мысалы: бірінші, байы өліп жесір қалған қатын төрт ай он күн ғадет сақтау тиіс. Ғадеті толған соң бір жаққа барам десе де, өзі тілеген біреуге тием десе де шариғаттың хүкімі бойынша – ерік. (Құран – 2-сүре, 23-аят). Қазақ мың жылдық заңды қолым деп, жесір қатынды күштеп әмеңгеріне қосады. Екінші, бір адам өлген соң, артында баласы қалмаса, шариғат бойынша мүлкінің төрттен бірі қатынына тиеді. (Құран – 2 сүре, 11-аят). «Қатын мал билеуші ме еді» деп қазақ баса-көктеп, малын тартып алып, өзіне бір әмеңгер табыла кетеді. «Атым өлсе – сауыры мұра, ағам өлсе – жеңгем мұра» деген қағидасы даяр тұр. Осындай шариғаттың хүкімі мен заңның жолы ерсуіл келетін орындар толып жатыр» [2, 85-б.].

Қазаққа көп дүние ұнамай мүфтиліктен шығу жайы, Жәңгірдің мүфтилікте қалып, ел ішінде көп дауды реттеудің тетігін тапқаны туралы да бағалап ой айтқан – Міржақып Дулатұлы.

Қазақта хандық билік жойылғаннан кейінгі Сібір қазағындағы аға сұлтандық, Орынбордағы правительдік билік тұсындағы мүфтилік жайын Міржақып Дулатұлы былайша баяндап көрсеткен.

«Сол аға сұлтандар мүфти қарамағында тұрғанда, өздерінше талай кемшілік көрді. Екі жақтан дау болғанда мүфтидің бұйрығы жүріп, аға сұлтандардың сөзі сөз болмай қалушы еді. Мысал: Тойте Нүрекеновтың Зылиха атты қызы Жақсыбай деген жігітке тиіп кеткен. Атасы Тойте Жақсыбайдан айырып алуға жүрсе де, қолынан келмеген. Зылиқа менен Жақсыбай мүфтиге арыз беріп, қолдарына ерік қағазын алған. Сөйтіп, аға сұлтан Тойте жығылып қалған» [2, 86-б.].

Міржақып Дулатұлы тағы да талай ел ішінде болған уақиғаларды айтып өтеді. Мүфтиліктен шығып қазақ ұтылды деген ойы бар. Байқап отырғанда осы дін, шариғат, қазақтың дінге салқындау қарайтын білместігі XX ғасыр басындағы әдеби шығармаларда елеулі мәселе болып көтеріліп отырғанын көреміз.

Міржақып Дулатұлы келтіріп өткен Ақмолла ақынның өлеңінің өзегіндегі ойды діни ағартушы аталған ақындар да, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт та айтты.

Айтамын үгіт қылып қазақ халқын,
Көңіліңіз дін жағына соншa салқын!
Дін қойса, заң қоюға ырза емес,
Бұрынғы қоя алмайсыз ата салтын.

Сәбит Мұқанов «ұлтшылдардың» еңлігі бір көңіл бөліп көтергені әйел мәселесі дейді.

«Қазақтың өркендеп келе жатқан байлар табы, оның жолбасшысы ұлтшылдар әйел мәселесін күрделі ұрандарының біреуі қып алды. Олар: қызды жастай беруге, әмеңгерлікке, қызды теңіне бермеушілікке, көп қатын алушылыққа, қалың малға қарсы болды.

«Айқап», «Қазақ» сықылды баспасөздерде сол кезде шыққан ұлтшыл жазушылардың өлеңдерінде жоғарғы айтылған әйел бостандығына залалды заттарға атганыс жасалды. Олардан басқа әйел теңсіздігіне арналып Міржақыптың «Бақытсыз Жамал», Сәлім Көшімұлының «Мұңды Мәриям», Асфандияр Көпейұлының «Қалың мал» деген романдары шықты. Бұлардың бәрінде де феодалдық өмірге қарсылық, әйел бостандығын қолдаушылық, әйелді өнерге тартушылық сықылды пікірлер қозғалды. Феодалдық өмірдің айуандық мінездері суреттелді» [1, 49-б.].

Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегі тұтастай саяси, тарихи ахуалды саралап, барша болған жайды құжаттап берген. Бұл тұста Сәбит Мұқанов ел басынан өткеріп отырған қоғамдық-әлеуметтік, тарихи жағдайларды

кәнігі қоғамтанушылық, әлеуметтанушылық ұстанымдармен пайымдап, тарихи дамудың нақтылы бір кезеңіндегі қилы құбылыстың әдеби шығармашылықтағы көрініс табу тенденцияларын көркемдік, жанрлық негізде тұғырландырып отырғандығын көреміз. Не дегенде де қағаберіс қалған еш құбылыс жоқ. Білікті де білімді ұлт қайраткерлерінің ел дамуының ұстанымдарын дәл осы еңбектегідей егжей-тегжейлі ұғындыру, бағалау, саралау сол бір отызыншы жылдар ғана емес, қазіргі кезең өресінен де оңай шаруа емес. Сәбит Мұқанов бұл еңбекті үлкен құштарлықпен, даналық алыммен жазғандығын байқамау мүмкін емес.

Міржақып Дулатұлының мүфтилік мәселесіне қатысты ұстанымдары XX ғасыр басындағы қазақ елдігі үшін еңбектенген қайраткер тұлғалардың ортақ бағыттары болғандығы туралы, олардың жан-жақты жаппенгі ғұмырбаяндарындағы бір айқын құбылыс екендігі тұрғысында арнайы айтыла қойған жоқ. Бұл мәселенің түп-төркін, мән-жайын Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегі арнайы саралап бергендігі тағы да Сәбит Мұқановтың ғасыр басындағы тарихи даму, саяси-әлеуметтік ахуал тұрғысында тұтырнамалық зерттеу дәрежесіндегі пайымдаулар айтқан алғашқы адам болғандығын көрсетеді.

«Міржақып Дулатұлы «Бөкейліктердің мүфтилікте қалуы» мақаласында Жәңгір ханның ел билеу ісінде мүфтиліктің құзіретін орнымен пайдалану тәжірибесін келтіреді.

«Жиһангер ханның Бөкей елін мүфтилікке мықтап байлау үшін қылған қызметтерін көрсету үшін бұл жерде бір жарағын жазамыз:

«Тана руы, Бисары тафесі, молда Отызбай Торымбай ұғлына бұйырамын:

Бірінші, өз халқыңыз ішінде мешіт, медресе салып, қария хүкімінде болып, жамағат жамағи һәм айт оқыңыз. Балаларды оқытып, халықтың үстінде фарз болған бес уақыт намаз һәм рузаның хүкімдерін үйретіңіз.

Екінші, надан қара халыққа иман һәм исламды білдіріп тұрыңыз. Бала туса, уақытында ат қойып, дүниядан қайтқан кісі болса, уақытында жаназа оқып, шариғат бойынша көміңіз.

Үшінші, қыз беріп, құда түсерде өз көзіңізше екі ғаділ куәнің алдында «алдым, бердім» сөзін айтқызып, ғақад қылдырыңыз.

Төртінші, бұрын айттырып қойылған қыздың күйеуі ұрын келгенде, «әбжап құбылсыз» қол ұстау болмасын.

Бесінші, байы өліп, жесір қалған қатындардың халін тексеріп тұрасыз. Ғадет, ішінде никаһ оқушы болмасын.

Алтыншы, жесір қатындарға өзінің жақындарының рұқсатынан басқа (қатынды күштеп) никаһ оқушы болмасын.

Жетінші, мирас бөлгенде һәр кімге өзінің телімі шариғат бойынша берілсін. Біреудің хақы біреуге аумасын.

Сегізінші, байлар малынан тиісті зекетті орнына шығармай қалмасын.

Тоғызыншы, халық ішінде ұрлық қылушы болмасын. Елдегі бастық, би һәм старшиналарға бұйрық қылармыз, осы істерге орнына келтіруге олар да жәрдемші болар».

Жиһангер ханның осындай тәлбирлері арқасында ел тыныш болды» [2, 94-б.].

Міржақып Дулатұлы ел ішінде дау-жанжал, зорлық-зомбылық тыйылғанын, жесір дауы деген ел бүлдірген қиын істің естілмегенін, Орынбор, Сібір қазағы ізделіп, сұрап мүфтиліктен шығуға арызданып жүргенде, Бөкей қазағы тып-тыныш отырды, мұндайлық шаруаға ынталы болған жоқтығын айтады.

«Жиһангер хан дінге ықыласты басшы, халық көнімді қосшы болғандықтан, Бөкей елі мүфти қарамағында қалды» [2, 94-б.].

XX ғасыр басындағы қазақ қауымы үшін бір дұрыс, түзу бағыт мұсылмандықты ұстану екендігін «Қазақ» газеті ұдайы еске салып, ел жағдайының қилы құбылыстарын осы тұрғыда да салмаққа салып, зерделеп отырғандығын көреміз.

Мұсылманша оқудың жайы ұдайы көтеріліп отырды. Сол негізде усул-и жәдит, усул хадим таласы туралы да халықты хабардар етіп отырған «Қазақ» газеті жалпы XX ғасыр басындағы діни ағым, діни ағартушылықты жалпы ағартушылық мұраттармен сабақтас, салалас тұрғыда зерделеп отырды.

Мәнен Тұрғанбайұлының «Пайғамбар заманы» кітабына жазылған Міржақып Дулатұлының рецензиясында да мұсылмандыққа қатысты жалпыұлттық ұстаным мәселелері көтерілген.

«Бұл кітаптың тілі сұлу, түсінікті, айқын қазақша жазылып, бастауыш мектептің соңғы жылына арналған. Басылуы да көркем, емлесі «қазақша». Мектеп кітаптарымыз жеткіліксіз болып тұрған кезде, бұл мезгілді һәм орынды шыққан бір жақсы кітап болды. Бұл кітап жалғыз мектеп балаларына ғана емес. Пайғамбар заманының тарихынан хабарсыз әркім оқырлық кітап» [2, 253-б.].

Бұл кітапты бастырушы Қалжан Қоңыратбайұлы ұлттың дамуында ұлт ісіне, ұлт намысына келгенде қазақтың салғырттығын айтқан. Ұйқыдамыз дейді. XX ғасырда дүние халықтары тұтас оянып, ұлт мүддесін ойлап жатқанда қазақтың дәпсенемен ісі болмай жүруі ұят дейді. 6-7 жыл көлемінде «ұлт» деушілер шыққанын, олардың қазақ ішінен шыққан аз ғана топ, зиялы, оқығандар екендігін айтады. Қалжан Қоңыратбайұлының айтқаны бек дұрыс деп қолдайды Міржақып Дулатұлы һәм «Қазақ» газеті. Қалжан Қоңыратбайұлының сөзін келтіреді:

«Ұлт жалғыз ғана оқығандардікі ме? Бәрімізге бірдей емес пе? Соны ойлайтын уақыт жетсе керек қой. Міне, мен өзім сол араға азғана ойымды жі-

беріп, шамам келгенше ұлтыма болған міндетімді атқару үшін, бұл кітапты таратуды үстіме алдым. Бұл кітап бастауыш мектептің ақырғы жылында түзу асылмен оқытылса, балаға жақсы рух береді деп білем. Бұрын балаларымыз ноғайша «Ғасыр сағадат» оқығанда, көп сөзіне түсіне алмаушы еді. Сондықтан пайдасы да кем еді. Енді Тәңірім өзімізден жазушы берсе, жазған кітаптарын біз әзірлетіп тарата бермейтін неміз бар? Түрік қауымдарының ішіндегі ең сап болып тұрған жалғыз қазақ әдебиеті екен. Осы алтындай таза, гауһардай қымбат қазақ әдебиетіне қылған қызметіміз бүкіл түрік қауымдарына қылған қызметіміз болып табылады ғой» [2, 253-б.].

Міржақып Дулатұлы осы мақалада кітап саудасы, кітап бастыру ісі де кәсіптің бір көзі екендігін, бұған қазақтың тағы да салғырттық танытып отырғанын қоса айтады. XX ғасыр басында ел өркендеуінің бүге-шігесіне шейін саяси, әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан ғылыми негізді ұстанымдар жасаған қайраткерліктің ғибраты зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Мұқанов С. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Атамұра. –2008. – 384 б.
2 Дулатов М. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Мектеп. –2003. – 2-т. – 392 б.